

Przemysław Piekutowski

Między autografem, kopią i edycją: aktualny stan badań źródłowych nad twórczością Johanna Jacoba Frobergera

---

Aspekty Muzyki 2, 147-172

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

PRZEMYSŁAW PIEKUTOWSKI

(Uniwersytet Muzyczny Fryderyka Chopina, Warszawa)

Między autografem, kopią i edycją. Aktualny stan badań źródłowych nad twórczością Johanna Jacoba Frobergera¹

Artykuł jest próbą ukazania aktualnego stanu badań źródłowych nad twórczością Johanna Jacoba Frobergera (1616–1667), jednego z najwybitniejszych siedemnastowiecznych twórców muzyki przeznaczonej na instrumenty klawiszowe. Zasadniczym celem autora jest prezentacja źródeł muzycznych zachowanych do naszych czasów w postaci autografów kompozytora, rękopiśmiennych kopii jego dzieł powstałych w XVII i początkowych latach XVIII wieku oraz pierwszych publikacji pochodzących z tego czasu, a także przegląd edycji współczesnych — wydań pełnych zbiorów kompozycji, „dzieł wszystkich” Frobergera, z pominięciem licznych publikacji pojedynczych utworów występujących w antologiach i zeszytach wydawnictw seryjnych.

Dzieło kompozytora i dzieje jego życia, związanego z różnymi ośrodkami muzycznymi — m.in. Stuttgartem, Rzymem, Wiedniem, Brukselą, Utrechtem, Paryżem, Londynem — od dawna budziły zainteresowanie badaczy. Znalazło to wyraz w licznych pracach o charakterze przyczynkarskim i kilku pracach doktorskich, które powstały na uniwersytetach anglosaskich. W dalszym ciągu jednak wiele problemów nie zostało rozwiązanych; nadal czekają na badaczy zainteresowanych dziełem tego wyjątkowego twórcy.

---

¹ Artykuł jest skróconą wersją wstępnej części realizowanej obecnie pracy doktorskiej poświęconej Frobergerowi.

Bogata spuścizna muzyczna Frobergera obejmuje liczne utwory na instrumenty klawiszowe: suity (35), toccaty (26), ricercary (14), capriccia (19), fantazje (8), canzony (6), a także dwa motety — jedyne istniejące obecnie dzieła wokально-instrumentalne (*Alleluia Absorpta est mors i Apparuerunt Apostolis*)². Utwory te przetrwały do naszych czasów przede wszystkim w manuskryptach zapisanych ręką samego kompozytora oraz w rękopiśmiennych kopiach sporządzonych w większości już po jego śmierci. Kompozycje Frobergera — w znacznie mniejszej liczbie niż w manuskryptach — występują także w starodrukach, opublikowanych w większości także po jego śmierci.

Autografy kompozytora znajdują się w Bibliotece Narodowej w Wiedniu (Österreichische Nationalbibliothek) — przechowywane są tam trzy księgi jego utworów *LIBRO SECONDO di Toccate, Fantasie, Canzone, Allemande, Courante, Sarabande, Gigue, et altre Partite*, *LIBRO QUARTO di Toccate, Ricercari, Capricci, Allemande, Gigue, Courante, Sarabande* (co oznacza, że musiały wcześniej istnieć jeszcze co najmniej dwie księgi — *Libro primo* i *Libro terzo*) oraz *Libro di Capricci, e Ricercati*. Do wspomnianych rękopisów dodać należy niedawno odkryty autograf *Livre Premiere. Des Fantasies, Caprices, Allemandes, Chigues, Couranttes, Sarebandes, Meditations* sprzedany 30 listopada 2006 roku na aukcji Sotheby w Londynie. Ocalałe autografy należą oczywiście do najcenniejszych źródeł. Dwa z nich: *Libro Secondo...* oraz *Libro Quarto...* zostały dedykowane cesarzowi Ferdynandowi III, zaś *Libro di capricci, e ricercati* jego synowi — Leopoldowi I. Zarówno Ferdynand III, jak i jego syn — Leopold I, byli wielkimi entuzjastami i mecenasami sztuki. Obaj byli praktykującymi muzykami, a także kompozytorami. Warto zauważyć, że zbiór dedykowany Leopoldowi I zawiera capriccia i ricercary, natomiast brak w nim toccat i suit, występujących w obu księgach dedykowanych Ferdynandowi III. Siegbert Rampe twierdzi, że Froberger celowo pominął toccaty i suity wiedząc, że Leopold I interesował się przede wszystkim wielogłosową muzyką wokalną³; pozostawił po sobie 9 oratoriów, wiele utworów sakralnych, a także nie mniej niż 13 oper⁴.

² Dane w oparciu o: Rudolf Rasch, *Johann Jakob Froberger and the Netherlands*, w: *The Harpsichord and its Repertoire. Proceedings of the International Harpsichord Symposium*, red. Pieter Dirksen, Utrecht 1990, s. 259–261.

³ *Johann Jacob Froberger: Neue Ausgabe sämtlicher Clavier- und Orgelwerke II*, Siegbert Rampe (ed.), Kassel 1995, s. XXVI.

⁴ Rudolf Schnitzler, „Leopold I”, hasło w: *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, red. Stanley Sadie, London 2001, t. 14, s. 568–570.

I. Autografy kompozytora

1. *LIBRO SECONDO / di Toccate, Fantasie, Canzone, Alleman/de, Courante, Sarabande, Gigue, et / altre Partite / ALLA SAC(r)A. CAES(are)A. M(aes)TA. / Divotissim(amen): dedicato / In Vienna li 29 Settembre A(nn)o 1649 / Da Gio. Giacomo Froberger*⁵.

Najstarszy zachowany autograf z dziełami Johanna Jakoba Frobergera to *Libro Secondo di Toccate, Fantasie, Canzone, Allemande, Courante, Sarabande, Gigue, et altre Partite...* (sygnatura w wiedeńskiej Österreichische Nationalbibliothek Mus. Hs. 18706), dedykowany cesarzowi Ferdynandowi III dnia 29 września 1649 roku. Autograf jest owocem współpracy kompozytora z dworskim kaligrafem, Johannem Friedrichem Sautterem. Froberger zapisał treść muzyczną, zaś wszelkie ornamenty grawerskie zostały dodane przez Sauttera. Na tak bogate i misterne wykonanie rękopisu potrzebne były niemałe nakłady finansowe, co może dowodzić szacunku i sympatii, jaką darzył Frobergera cesarz Ferdynand III.

Pięknie wykaligrafowana strona tytułowa i nazwy poszczególnych utworów (zwłaszcza ich pierwsze litery) zostały ozdobione przez dworskiego kaligrafa, kopistę i grawera, którego identyfikacja jest możliwa w oparciu o informacje zawarte w drugim ocalałym autografie *Libro Quarto...* Autor ornamentów pozostawił tam swój podpis w lewym górnym rogu strony, przy pierwszej literze zdobiącej pierwszą część rękopisu — *Prima Parte*. Styl i charakter ornamentów dowodzą, że zarówno *Libro Secondo...* jak i *Libro Quarto...* zostały ozdobione ręką tego samego artysty (zob. ilustracje 1 i 2). J. F. Sautter, poza swoim imieniem i nazwiskiem, pozostawił także dopisek *Stuttgardians* („ze Stuttgartu”). Sautter urodził 5 maja 1605 roku⁶ — Froberger też pochodził ze Stuttgartu, gdzie urodził się w roku 1616 — a więc zarówno miejsce urodzenia, jak i bliskie daty urodzin mogą sugerować, że artyści mieli okazję poznać się wcześniej niż na wiedeńskim dworze. Kolejną analogią z życia kompozytora i grawera jest data rezygnacji ze służby dworskiej w 1657 roku.

W treści muzycznej, napisanej przez Frobergera, wszystkie utwory, z wyjątkiem suit, zakończone są w podobny sposób. Ostatnia nuta we wszystkich głosach ukształtowana jest w stylizowaną literę „m”, zaś po tym widnieje zapis *pria + f +*, co odczytać można jako „m[anu] pr[opr]ia f[ecit]” „napisane

⁵ Wydanie faksymilowe: *Vienna Österreichische Nationalbibliothek, Musiksammlung: Froberger Autographs*, ed. Robert Hill, 17th Century Keyboard Music 3, New York 1988.

⁶ *Johann Jacob Froberger: Neue Ausgabe...*, ed. Siegbert Rampe, s. XXV–XXVI.

(uczynione) własnoręcznie”. Litera „f” może mieć znaczenie podwójne i oznaczać także pierwszą literę nazwiska kompozytora.

Libro Secondo składa się z czterech wydzielonych części: *Prima Parte*, *Parte Seconda*, *Terza Parte* i *Quarta Parte*. Każda część zawiera inny rodzaj kompozycji — kolejno toccaty, fantazje, canzony i suity. W sumie *Libro Secondo...* zawiera 24 utwory. Są to: Toccata I, II, III, IV, V, VI⁷, Fantasia I, II, III, IV, V, VI, Canzona I, II, III, IV, V, VI i Suita I (w układzie ACS⁸), II (ACSG), III (ACS), IV (ACS), V (ACS), VI (ACSP).

2. *LIBRO QUARTO / di Toccate, Ricercari, Capricci, Allemande, Gigue, / Courante, Sarabande, / composte e humilissim(amen)te dedicato / ALLA SACRA CESAREA / MAESTÀ DI FERDINANDO TERZO / Da Gio. Giacomo Froberger⁹.*

Drugi zachowany autograf Frobergera, *Libro Quarto...*, również przechowywany w wiedeńskiej Österreichische Nationalbibliothek (sygnatura Mus. Hs. 18707), został ukończony w 1656 r., na co wskazuje zapisana na pierwszej stronie dedykacja z podaną datą. Tekst dedykacji dla cesarza Ferdynanda III jest następujący:

SACRA CESAREA REAL MAESTÀ/L'humilis[si]ma Divot[iss]me et ossequio. Che In devo a V[ostra] M[aes]tà Ces[are]a/ per tante Clem[entiss]me gratie fattemi senza mio merito, m'hanno/ indotto alla Composit[i]one d'alcune Opere, secondate per il/ più dall'humore, che hà cagionato in me la Varietà degl'ac/ cidenti del tempo, Che perciò ne hò formata et aggiunta la/ Quarta Parte à quelle, che già dedicai humilm[en]te alla/ M[aes]tà V[ost]ra, alla quale sendo anche dovuta questa,/ glie la consacro con ogni maggior' Divot[iss]me Supplicando la,/ che si compiaccia di gradire con la sua solita Clemenza,/ questo riverentissimo tributo della mia humilissima/ osservanza; mentre augurando a V[ostra] M[aes]tà Ces[are]a una/ lunga serie d'Anni colmi di prosperi e felici successi, resto/ Della Sac[r]a Ces[are]a et Real M[aes]tà V[ost]ra/ Vienna L'Anno: 1656./ Humilis[si]mo et oblig[atiss]mo/ Servo, Gio: Giacomo Froberger¹⁰.

⁷ W autografie nie ma podanej numeracji utworów. Usystematyzowania i numeracji utworów podjął się Guido Adler w swojej edycji dzieł Frobergera: *Johann Jakob Froberger. Orgel- und Klavierwerke*. Denkmäler der Tonkunst in Österreich (DTÖ) VI/1:8. VI/2:13. X/2:21, Wien 1897, 1899, 1903; przedruk: Graz 1959. Numeracja wprowadzona przez Adlera jest powszechnie stosowana w odniesieniu do dzieł Frobergera i będzie obowiązywała w dalszej części artykułu.

⁸ Objasnienie skrótów: A — Allemande, C — Courante, D — Double, G — Gigue, P — Partita, S — Sarabanda.

⁹ *Vienna Österreichische Nationalbibliothek...*, op. cit.

¹⁰ „Święta Cesarska i Królewska Mości, pokora, oddanie i szacunek, który jestem winien Waszej Cesarskiej Mości za tyle dobroci i łaski, na które nie zasłużyłem, skłoniły mnie do skomponowania kilku dzieł podyktowanych głównie moim nastrojem, który wywołały różne wydarze-

Układ rękopisu jest podobny jak w *Libro Secondo...* — również zawiera cztery części: *Prima Parte*, *Parte Seconda*, *Terza Parte* i *Quarta Parte*, z tym że miejsce fantazji zajęły ricercary, zaś zamiast canzon są capriccia. Autograf zawiera 24 kompozycje: Toccaty VII, VIII, IX, X, XI, XII, Ricercary VII, VIII, IX, X, XI, XII, Capriccia VII, VIII, XIV, XV, XVI, XVII i Suity VII, VIII, IX, X, XI, XII (wszystkie w układzie AGCS).

Wszelkie zdobienia w postaci pięknie wykaligrafowanych ozdobnych liter i ilustracji w *Libro Quarto...* wykonał ten sam artysta, Johann Friedrich Sautter (zob. ilustracja 2).

Podział rękopisu na części zawierające różne gatunki kompozycji w obydwu zachowanych autografach nie był nowością w tym czasie. Oparty był na tradycji włoskiej, zainicjowanej przez Ascanie Mayonego (*Primo libro de diversi capriccio*, 1603) i Giovanniego Marii Trabaciego (*Ricercare, canzoni francese, capriccio...*, *Libro primo*, 1615). Nowym w układzie Frobergera było konsekwentne posegregowanie utworów po sześć (sześć toccat, sześć ricercarów itd.). Natomiast zarówno Mayone, Trabaci czy Frescobaldi układali utwory po 12 (np. *Il primo libro di capriccio*, Roma 1624 z 12 capricciami Frescobaldiego)¹¹.

Podział autografu na części, w których zamieszczone są różne gatunkowo rodzaje utworów Frobergera, jest odzwierciedlony w notacji: toccaty zapisane zostały w stylu włoskim, a więc sześć linii dla partii prawej i siedem linii dla lewej ręki, dzieła polifoniczne mają układ czterech systemów zapisanych na pięcioliniach, zaś suity — czerpiące z tradycji francuskiej — są zapisane na dwóch pięcioliniach. Taki sam zapis widoczny jest we wcześniejszym autografie *Libro Secondo*.

3. *Libro / di capricci, e ricercati, composto e humilis(simamen)te dedicato / Alla sacra Cesarea Maesti / di Leopoldo primo / Libro Terzo / da Gio Giacomo Froberger*¹²

---

nia; dlatego też napisałem i dołączyłem Czwartą Część do pozostałych już zadedykowanych i wysłanych Waszej Cesarskiej Mości; dedykuję je Waszej Cesarskiej Mości z pełnym oddaniem, błagając o zyczliwość i wyrozumiałość dla tego pełnego szacunku i pokory hołdu. Życząc Waszej Cesarskiej Mości wielu jeszcze lat pełnych pomyślności, szczęścia i powodzenia, pozostaje Waszej Świętej Cesarskiej i Królewskiej Mości pokornym i uniżonym sługą. Wiedeń 1656. Joh. Jacob Froberger”.

¹¹ Zawartość rękopisów podana na stronach: http://imslp.org/wiki/Il_primo_libro_di_capricci_%28Frescobaldi,_Girolamo%29 (dostęp: 20.08.2012). http://imslp.org/wiki/Sesto_Tono_Cromatico_%28Trabaci,_Giovanni_Maria%29 (dostęp: 20.08.2012).

¹² Wydanie faksymilowe, ed. Robert Hill, op. cit.

Trzeci autograf, *Libro di capricci, e ricercati...*, znajdujący się także w zbiorach muzykaliów wiedeńskiej Österreichische Nationalbibliothek (Mus. Hs. 16560), pochodzi z około 1658 roku¹³ i dedykowany jest cesarzowi Leopoldowi I. Tekst dedykacji jest następujący:

SACRA CESAREA MAESTÀ/ A' piedi della Maestà Vostra Cesarea prostrata, comparisce quest'operetta, come parto delle mie debolezze, e tributo decorso alla liberalità Imperatoria. Confida anche ella di esser ammessa e gradita dalla Maestà V[ostra] con quell'innata clemenza che sono state le precedenti, die che con profundissimo inchino Supplica/ V[ostra] M[ae]s[tà] Ces[are]a/ L'humil[issi]mo fedel[issi]mo e obligat[issi]mo serv[ito]re/ Gio[vanni] Giacomo Froberger¹⁴.

Rękopis składa się z dwóch części i zawiera 12 utworów: Capriccia I, II, III, IV, V, VI oraz Ricercary I, II, III, IV, V, VI. W odróżnieniu od poprzednich manuskryptów nie posiada zdobień liter i ornamentów grawerskich. Istnieje wiele spekulacji na temat mniejszej liczby utworów zawartych w *Libro di capriccio, e ricercati...* w stosunku do pozostałych dwóch autografów. Jednym z założeń jest koncepcja, jakoby *Libro di capricci, e ricercati* był nieukończonym piątym tomem — *Libro Quinto*¹⁵. Innego zdania jest Siegbert Rampe, który wskazuje, że Leopold I bardziej interesował się muzyką wokalną¹⁶. Być może ten fakt przyczynił się do tego, że Froberger w dedykowanym mu tomie zawarł tylko capriccia i ricercary, a więc utwory bliższe polifonicznej muzyce wokalnej niż suity i toccaty. Przez wiele lat autograf *Libro di capricci, e ricercati* był błędnie określany jako *Libro terzo*. Było to spowodowane dopisanym ołówkiem nieprawidłowym oznaczeniem księgi jako *Libro Terzo*. Data ukończenia autografu (1658) wskazuje jednak wyraźnie, że musiał być napisany po *Libro quarto...* (z 1656 roku).

4. *Livre Premiere. / Des Fantasies, Caprices, / Allemandes, Chigues, Couranttes, / Sarebandes, Meditations. / Composées. / par / Jean Jacques Froberger. / Organist. De La chambre de Sa Majeste Imperiale.*

¹³ Datę autografu sugeruje dedykacja Frobergera dla Leopolda I (1640–1705), który został cesarzem w 1658 roku, po śmierci ojca — Ferdynanda III.

¹⁴ „U stóp Waszej Cesarskiej Mości składam to liche dzieło, wytwór mej słabości i należy hołd dla wspaniałomyślności Waszej Wysokości. Wierzę, że zostanie ono łaskawie przyjęte przez Waszą Wysokość z tą samą wrodzoną łaskawością, co poprzednie, o co błaga kłaniając się unieżenie Waszej Cesarskiej Mości pokorny, wierny i unieżony sługa Joh[ann] J. Froberger”.

¹⁵ Rudolf Rasch, op. cit., s. 128–129.

¹⁶ *Johann Jacob Froberger: Neue Ausgabe.*, ed. Siegbert Rampe, s. XXVI–XXVII.

30 listopada 2006 roku na aukcji Sotheby w Londynie został sprzedany nieznaną dotąd autograf Frobergera¹⁷. Manuskrypt ponownie trafił w prywatne ręce i nie wiadomo, gdzie się obecnie znajduje. Rękopis zawiera 35 kompozycji klawesynowych, z czego 18 jest jak dotąd nieznanymi z innych źródeł. Utwory zapisane są na 259 stronach, wliczając w to stronę tytułową. Nowy autograf nie doczekał się wydania, jednak został opisany w 16-stronicowej kolorowej broszurce, jako dodatek do katalogu aukcyjnego. Broszura zawiera szczegółowy opis autografu i dane dokumentacyjne poszczególnych utworów, opracowane przez Simona Maguire’a, Stephena Roe’a i Petera Wollny’ego¹⁸. Jak wynika z tekstu zawartego w broszurce, autograf Frobergera jest najstarszym rękopisem sprzedanym na aukcji Sotheby. Innym XVII-wiecznym rękopisem sprzedanym przez Sotheby był 22-stronicowy autograf z twórczością Henry’ego Purcella.

Rękopis Frobergera składa się z trzech części (*Primiere Partie, La Seconde Partie* i *La Troisième Partie*), zawierających kolejno: 6 Fantazji i 6 Capricciów (jak dotąd nieznanymi), i 5 czteroczęściowych suit w układzie Allemande – Gigue – Courante – Sarabande, po których następują 3 jednoczęściowe lamentsy¹⁹. Wśród tych ostatnich są: *Meditation, la quelle Se joue lentement avec discretion, fait à Madrid sur la Mort future de Son Altesse Serenis^{me} Madame Sybille, Duchesse de Wirtemberg, Princesse de Montbeliard* (zob. ilustracja 3); *Tombeau le quel se joue lentement avec discretion, fait sur la tres douloureuse Mort de sa Majeste Imperiale le Troisième Ferdinand* (zob. ilustracja 4) oraz *Tombeau le quel se joue lentement avec discretion, fait sur la tres douloureuse Mort de Son Altesse Serenis^{me} Monseig^r le Duc Leopold Friderich de Wirtemberg, Prince de Montbeliard*. Faksymile zawarte w broszurce ukazuje początkowe i końcowe fragmenty pięciu nieznanymi utworów.

Zapis na stronie tytułowej *Livre Primiere. Des Fantasies, Caprices, Allemandes, Chigues, Couranttes, Sarebandes, Meditations. Composées par Jean Jacque Froberger. Organist de la chambre de Sa Majeste Imperiale* zawiera cenne informacje. Po pierwsze — wskazuje, że jest to księga pierwsza kompozycji Frobergera, po drugie — że Froberger był wówczas organistą na dworze cesarskim.

¹⁷ Nr aukcji Lo 6409. Autograf sprzedany za 310 000 GBP (459 982 EUR).

¹⁸ *Johann Jacob Froberger, A Hitherto Unrecorded Autograph Manuscript*, nr katalogu Lo 6409 „DISCRETION”, oprac. Simon Maguire, Stephen Roe i Peter Wollny. Zdjęcia i opis broszury dostępne są na stronie internetowej: Simon Maguire, <http://www.sscm-jscm.org/v13/no1/maguire.html> (dostęp: 11.08.2012).

¹⁹ Jak wspomniano wcześniej, rękopis zawiera 35 utworów — liczba ta jest rezultatem uznania poszczególnych tańców jako odrębnych kompozycji (a nie części suit).

Jeśli rzeczywiście przyjąć, że jest to pierwsza księga, musiała powstać przed rokiem 1649 (1649 — rok powstania *Libro secondo...*), a nawet przed 1645, jako że zachowane źródła dotyczące biografii Frobergera sugerują, że był on zatrudniony na dworze cesarskim w latach 1641–45 oraz 1653–57²⁰. Jednak autograf nie mógł być zakończony wcześniej niż w czerwcu 1662 roku, w którym zmarł Leopold Fryderyk, książę Wirtembergii-Montbéliard, upamiętniony w ostatnim utworze rękopisu. Także *Tombeau...*, dedykowane cesarzowi Ferdynandowi III, nie mogło powstać przed rokiem jego śmierci, a więc przed 1658. Możliwe więc, że utwory te zostały dopisane później. Wątpliwości odnośnie daty powstania autografu nie można również rozstrzygnąć w oparciu o dopisaną ołówkiem w prawym górnym rogu strony tytułowej datę „Anno 16[?]6”. Trzecia cyfra jest słabo czytelna, podobna jednak do szóstki, czyli „Anno 1666”. Gdyby ta data była prawidłowo określona, można by wnioskować, że autograf został ukończony rok przed śmiercią Frobergera.

Bob van Asperen miał możliwość obejrzenia „nowego” autografu wystawionego w Londynie, co opisał w artykule *A New Froberger Manuscript*²¹. Autor, po wnikliwej analizie rękopisu, wskazuje na zwrot techniki kompozytorskiej Frobergera w kierunku twórczości klawesynistów francuskich. Dowodem jest przyjęcie przez kompozytora „płynnego” *arpeggio* w stylu lutniowym, upodobanie do większych bloków harmonicznym wyrażnie wzorowanych na preludiach niemenzurowanych Louisa Couperina, brak stylu toccatowego w utworach i toccat jako gatunku, a także zastosowanie francuskich znaków muzycznych, duże zróżnicowanie ornamentów i wykorzystanie homofonicznego stylu w *gigue*, podobnie jak w utworach Louisa Couperina. Ponieważ Froberger był w Paryżu w roku 1652²², może to dowodzić powstania autografu po tej dacie.

Kolejnym autorem opisującym nowo odkryty autograf jest David Schulenberg, który miał możliwość zbadania autografu wystawionego wcześniej także na aukcji w Nowym Jorku²³.

²⁰ Howard Schott, „Froberger Johann Jakob”, hasło w: *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, red. Stanley Sadie, London 2001, t. 11, s. 282–286.

²¹ Bob van Asperen, *A New Froberger Manuscript*, „Journal of Seventeenth-Century Music” 2007, vol. 13, nr 1, <http://www.sscm-jscm.org/v13/no1/vanasperen.html> (dostęp: 20.08.2012).

²² Rudolf Rasch, *Johann Jacob Froberger's Travels 1649–1653*, w: *The Keyboard in Baroque Europe*, red. Christopher Hogwood, New York 2003, s. 26–28.

²³ David Schulenberg, *Recent Editions and Recordings of Froberger and Other Seventeenth-Century Composers*, „Journal of Seventeenth-Century Music” 2007, vol. 13, nr 1, <http://www.sscm-jscm.org/v13/no1/schulenberg.html> (dostęp: 13.07.2012).

II. Kopie rękopiśmienne

Druga grupa źródeł muzycznych to kopie utworów Frobergera, pochodzące — jak już wspomniano — z drugiej połowy XVII, z XVIII, a nawet z XIX wieku. Do naszych czasów zachowało się bardzo wiele kopii²⁴, które powstawały w różnych ośrodkach europejskich — niemieckich, austriackich, francuskich, niderlandzkich, angielskich, szwedzkich. Obecnie znajdują się nie tylko w bibliotekach europejskich, także w Stanach Zjednoczonych²⁵. Ze względu na wielką liczbę źródeł, przedstawione zostaną przede wszystkim te manuskrypty, które powstały w XVII i pierwszych latach XVIII wieku i w których pojawiają się m.in. kompozycje nie występujące w autografach, będące podstawą współczesnych opracowań. Omówione zostaną w porządku chronologicznym ich powstawania, z podaniem nazwy rękopisu funkcjonującej we współczesnej literaturze muzykologicznej, miejsca przechowywania rękopisu i jego sygnatury.

1. HINTZE MANUSCRIPT — HM (New Haven, Beinecke Rare Book and Manuscript Library of the Yale Music, Ms. Ma. 21. H 59)

Nazwa rękopisu pochodzi od nazwiska Fritza Hintzego, który go odkupił w 1884 roku. HINTZE MANUSCRIPT²⁶ znajduje się obecnie w zbiorach Beinecke Rare Book and Manuscript Library of the Yale Music w New Haven. Kompozycje różnych autorów zawarte w rękopisie zostały zebrane i zapisane przez Matthiasa Weckmanna w Dreźnie w 1653 roku, a więc należą do nielicznych zachowanych kopii utworów Frobergera powstałych za jego życia. Manuskrypt zatytułowany *Franzosche Art Instrument Stücklein*²⁷ — „małe utwory instrumentalne w stylu francuskim” — zawiera dwie kompozycje Frobergera — *Allemande XX Meditation faist sur ma mort future* i *Courante XI*. Utwory te Weckmann mógł otrzymać podczas spotkania z Frobergerem, jakie miało miejsce w Dreźnie na przełomie roku 1649–1650²⁸.

²⁴ Wg Międzynarodowego Katalogu Źródeł Muzycznych (RISM) zachowanych jest 347 utworów Frobergera, <http://www.rism.info/en/service/opac-search.html> (dostęp: 20.08.2012).

²⁵ <http://www.rism.info/en/service/opac-search.html> (dostęp: 20.08.2012).

²⁶ Siegbert Rampe, *Das «Hintze-Manuscript»: Ein Dokument zu Biographie und Werk von Matthias Weckmann und Johann Jacob Froberger*, „Schütz Jahrbuch” 1997 (19).

²⁷ Pisownia „Franzosche” pojawiła się w: *Johann Jacob Froberger: Neue Ausgabe...*, ed. Siegbert Rampe, s. XXVII.

²⁸ Ibidem.

2. Ms. BAUYN²⁹ (Paris, Bibliothèque Nationale de France, Ms. Res. Vm7 674–675)

Jeden z najstarszych i najważniejszych francuskich rękopisów z muzyką klawiszową XVII wieku to Ms. Bauyn. Nazwa rękopisu pochodzi od nazwiska Bauyn d'Angervilliers — rodziny, która była jego właścicielem. Ms. BAUYN został stworzony około 1660 roku i zawiera ponad 20 utworów przypisanych Frobergerowi³⁰. W 1650 roku Froberger przebywał w Paryżu, dlatego też utwory zawarte w rękopisie mogły być skopiowane z autografu kompozytora. Rękopis zawiera: Toccata (I, II — napisana w Brukseli w 1650 roku³¹, III, XV, XVI, XVIII, XXI, XXII), Ricercar (I), Fantasia (VIII), Suity (II – AC, XI – G, XIII – AG, XVIII – AGCS, XXIII – G, XXIV – AD, XXVIII – AGS), Sarabanda in G, Gigue in D.

3. Ms. BULYOWSKY³² (Dresden, Sächsische Landesbibliothek Staats- und Universitäts-Bibliothek, Ms. 1–T–595)

Odnaleziony w 1998 roku rękopis zatytułowany *Vingt et une suites pour le clavecin de Johann Jacob Froberger et d'autres auteurs* napisany został przez Michaela Bulyowsky'ego w Strasburgu w 1675 roku. Bulyowsky w 1674 roku został studentem na Uniwersytecie w Strasburgu, zaś dwa lata później objął w tym mieście stanowisko organisty³³. Rękopis Bulyowsky'ego zawiera 21 utworów, w tym 14 suit Frobergera, a także kompozycje Johanna Valentina Strobela, Jeana Mercurego, Alessandra Pogliettiego oraz jego własne. Suity znajdujące się w manuskrypcie to Suita oznaczona numerem: XII – Allemande – Gigue – Courante – Sarabande (u Adlera Suita ta określona jako XV), III – AGCS (u Adlera – XXVII), II – ACSG (XIII), V – AGCS (XVIII), XI – AGCS (I), IV – AGCS (XVII), VI – Allemande Double – Courante Double – Sarabande Double – Gigue (XXVIII), IX – AGCS (XI), I – AGCS (XIX), VIII – AGCS (II), VII – Lamento

²⁹ Wydania faksymilowe: *The Bauyn Manuscript*, ed. Bruce Gustafson, New York 1991; *Le Manuscrit Bauyn*, Courlay 2006.

³⁰ Alexander Silbiger w artykule *Tracing the Contents of Froberger Lost's Autographs* „Current Musicology” 1993, nr. 54, s. 7. podaje liczbę 23 utworów, zaś Siegbert Rampe w *Neue Ausgabe...*, s. XXVIII pisze o 22 utworach.

³¹ Rudolf Rasch, *Johann Jakob Froberger and the Netherlands*, op. cit., s. 257.

³² Wydanie faksymilowe: *Vingt et une suites pour le clavecin de Johann Jacob Froberger et d'autres auteurs*, ed. Rudolf Rasch, Convivium Musicum 5, Stuttgart 2000.

³³ Bruce Gustafson, *Vingt et une suites pour le clavecin de Johann Jacob Froberger et d'autres auteurs*; *Dresden, Sächsische Landesbibliothek, Ms. 1-T-595 (Strasbourg, 1675)*, „Journal of Seventeenth-Century Music” 2001, vol. 7, nr 1, <http://www.sscm-jscm.org/v7/no1/gustafson.html> (dostęp: 31.03.2012).

– Courante – Sarabande – Gigue (XIV), VIII – AGCS (XVI), X – Allemande Double – Courante – Sarabande Double – Gigue (XXIII), XIV – Allemande Double – Courante Double – Sarabande (u Adlera brak). Rękopis przechowywany był w prywatnej kolekcji aż do nabycia go w 1998 roku przez drezdeńską bibliotekę.

Rękopis ten jest cenny pod wieloma względami, jednak najbardziej istotnym faktem jest to, że dwie suity zawierają inskrypcję *ex autographo*, pomimo iż żadna z tych suit nie znajduje się w ocalałych autografach, co wywołuje kuszące podejrzenie, iż Bulyowsky kopiował z jednego z zaginionych autografów (możliwe, że z *Libro Primo* lub *Libro Terzo*). Bulyowsky mógł mieć więc dostęp do jednego lub większej liczby autografów, nie tylko tych, które zachowały się do naszych czasów. Strasburg jest usytuowany niedaleko miejsc, w których przebywał Froberger: Stuttgart — miejsce urodzenia, Moguncja — gdzie w 1665 spotkał Constantijna Huygensa i Héricourta³⁴ a także niedaleko hrabstwa Montbéliard, gdzie Froberger spędził 18 ostatnich miesięcy swojego życia na dworze księżnej Sybilli wirtemberskiej.

4. Ms. ECKELT (Kraków, Biblioteka Jagiellońska — olim Berlin, Königlische Bibliothek, Mus. Ms. 40035)

Napisana w 1692 roku przez Johanna Pachelbela i Johanna Valentina Eckelta³⁵ tabulatura zawiera m.in. utwory Frobergera. Znajdują się w niej: Toccata (XXIII, XXIV, XXV), Fantasia (VII), Ricercar (VII), Canzona (VI), Capriccio (XII, XVIII), Praeludium in G, Fuga in G³⁶.

5. Ms. OTTOBEUREN (Benediktiner-Abtei, Musikarchiv und Bibliothek, Ms. MO 1037)

OTTOBEUREN to rękopis napisany w 1695 roku przez ojca Honorata Reicha (1677–1732), który był organistą w klasztorze w Ottobeuren. Nazwa rękopisu pochodzi od niemieckiej miejscowości, w której znajduje się opactwo benedyktyńskie wraz z biblioteką. Manuskrypt zawiera 180 utworów (liczonych jako osobne części) różnych kompozytorów m.in. Georga Muffata (9 utworów), Antonio Estendorfera (19), Johanna Kaspara Kerlla (12) i Frobergera: Suita II (ACSG), III (ACS), V (ACS), XII (G), XIV (C), XXIII (ACDS), XXIV (Allemande Double – Courante – Sarabande Double)³⁷.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Rudolf Rasch, *Johann Jakob Froberger and the Netherlands*, op. cit., s. 252.

³⁶ Ibidem.

³⁷ Ibidem, s. 251.

6. Ms. EDGEWORTH (Brussels, Library of the Royal Conservatory, Ms. mus. 15418)

Rękopis został napisany prawdopodobnie przez Johna Blowa (1649–1708), a następnie przeszedł w posiadanie jego córki, Elizabeth Edgeworth. Rękopis, zwany EDGEWORTH lub „antologią Blowa”, zatytułowany *Livre de Clavecin du XVIIe Siècle*, zawiera — poza kompozycjami Frobergera — również utwory Johanna Kaspara Ferdinanda Fischera (ok. 1665–1746), Nicolausa Adama Strungka (1640–1700) i Johna Blowa. Utwory Frobergera zawarte w rękopisie to: Toccata (I, II, XIII, XIV, XV, XVI, XVIII), Fantasia (II, IV), Ricercar (VII), Capriccio (IX, X), Suita (XVIII — ACSG). Wszystkie wymienione poza suitą utwory mają wspólną cechę — znajdują się w wydaniu BOURGEAT 1693. Suita powtarza się w edycji Rogera (AMSTERDAM EDITION) z 1698 roku.

7. Ms. MÖLLER (Berlin, Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, Musikabteilung, Mus. ms. 40644)

Rękopis, napisany w 1710 roku przez Johanna Bernhardta Bacha, zawiera tylko jeden utwór Frobergera (Suita XXIX), który był błędnie przypisany Georgowi Böhmowi, co sprostowali Gustav Leonhardt³⁸ i Howard Schott³⁹. Ten ostatni wykluczył suitę ze swojej edycji, by skorygować wydanie Guido Adlera⁴⁰.

Ms. MÖLLER jest jednym z głównych źródeł z wczesnymi kompozycjami na instrumenty klawiszowe Jana Sebastiana Bacha. W rękopisie znajdują się również utwory takich kompozytorów, jak: Jan Adams Reincken, Georg Böhm, Johann Mattheson, Christian Ritter, Peter Heydorn, Johann Anton Coberg, Charles Dieupart, Dietrich Buxtehude, Christian Flor, Nicolaus Bruhns, Werner Fabricius, Johann Pachelbel, Friedrich Wilhelm Zachow, Nicolas-Antoine Lebègue.

8. Ms. MINORITEN 725, (Wien, Minoritenkonvent, Klosterbibliothek und Archiv, Ms. XIV. 725)

MINORITEN 725 jest stosunkowo niedawno zidentyfikowanym źródłem⁴¹, które zawiera XVII-wieczne dzieła klawiszowe niemieckich i włoskich kompo-

³⁸ Gustav Leonhardt, *J. J. Froberger and his music*, „L'Organo” 1968, nr 6, s. 15.

³⁹ *Johann Jacob Froberger. Oeuvres complètes pour clavecin*, ed. Howard Schott, Paris 1989, s. XIII.

⁴⁰ Siegbert Rampe opisuje ten problem w: *Johann Jacob Froberger: Neue Ausgabe...*, t. IV.2, s. XX, wskazując na podobieństwo trzech tańców z Suity XXIX (*Courante*, *Sarabande* i *Gigue*) z tymi samymi tańcami w Suicie X, zakładając, że rozbieżności w zapisie mogły być winą kopisty.

⁴¹ Akira Ishii, *The Toccatas and Contrapuntal Keyboard Works of Johann Jacob Froberger: The Study of the Principal Sources*, niepublikowana rozprawa doktorska, Duke University, Durham 1999, s. 15.

zytorów. Rękopis MINORITEN 725 pochodzi z ok. 1721 roku. Wśród utworów zamieszczonych w manuskrypcie możemy odnaleźć dzieła Girolamo Frescobaldiego, Wolfganga Ebnera, Giovanniego Battisty Fasolo i Johanna Jakoba Frobergera. Rękopis stał się przedmiotem badań od 1963 roku, kiedy to Friedrich Riedel stworzył katalog muzyczny klasztornej biblioteki minorytów w Wiedniu⁴². MINORITEN 725 zawiera dziewięć utworów Frobergera, wśród nich znajdują się: Toccata (XIII, XV, XVI, XVIII), Capriccio (I, II, IV, IX) i Gigue z II Suity. Jest jedynym pośmiertnym źródłem, w którym znajduje się więcej niż jeden utwór z *Libro di capricci, e ricercati*, są to: Toccata XIII i XV, a także Capriccio I, II i IV⁴³.

9. Ms. MINORITEN 731, (Wien, Minoritenkonvent, Klosterbibliothek und Archiv, Ms. XIV. 731)

Innym rękopisem znajdującym się w archiwach klasztoru minorytów w Wiedniu jest Ms. XIV. 731. Znajdują się w nim utwory Ebnera, Pogliettiego, Kerlla, cesarza Ferdynanda III, Francesco Linda, a także Frobergera. Kompozycje tego ostatniego to: *Gigue* FbWV 614/4 i *Aria* FbWV 636.

10. Ms. MINORITEN 743, (Wien, Minoritenkonvent, Klosterbibliothek und Archiv, Ms. XIV. 743)

Rękopis Ms. XIV 743 zawiera wiele utworów Frobergera należących do kanonu jego twórczości: Suity (II, VII, IX, XII, XIII, XIV, XVIII, XXV, XXX), Capriccio (IX) i Toccata (II). Poza tym, w manuskrypcie zapisane są dwa tańce: *Allemande* i *Courante*, a także Suita (XXIX) bez podanego autorstwa. Utwory występujące w Ms. XIV 743 można podzielić na trzy grupy: kopie z LIBRO QUARTO (Suita VII i IX), zmienione wersje z innego źródła (Suita II, XII, XIII, XIV, XXV) oraz kompozycje nieznanne z innych źródeł (Suita XXX, *Allemande* i *Courante*).

11. Ms. MUFFAT (Berlin, Staatsbibliothek zu Berlin-Preußischer Kulturbesitz, Musikabteilung, Mus. ms. 6712)

Utwory znajdujące się w rękopisie MUFFAT zapisał około 1730 roku Gottlieb Muffat (1690–1770). W czasie pełnienia funkcji kościelnego i nadwornego organisty w Wiedniu (1717–1763) Muffat stworzył kilka rękopisów, w których poza dziełami Frobergera można odnaleźć kompozycje m.in. Georga Friedri-

⁴² Friedrich Wilhelm Riedel, *Das Musikarchiv im Minoritenkonvent zu Wien*, Kassel 1963.

⁴³ Akira Ishii, op. cit., s. 20.

cha Händla, Johanna Josepha Fuxa czy Georga Christopha Wagenseila. Rękopis MUFFAT zawiera dziewiętnaście utworów Frobergera, co czyni go największym zbiorem, poza autografami, z kompozycjami niemieckiego mistrza. Ms. MUFFAT liczy 172 strony, z czego aż na 130 znajdują się utwory Frobergera. W rękopisie znajdują się wszystkie utwory Frobergera zawarte w starodrukach BOURGEAT 1693 i 1696. Rękopis zawiera: Toccata (I, II, XVIII, XIII–XVI, XXI, XVII, XIX–XX), Ricercar (VII), Fantasia (I), Canzona (I), Capriccio (IX, X, XI, XII, XIII)⁴⁴.

12. Ms. SA 4450⁴⁵ (Berlin, Sing-Akademie, Ms. SA 4450)

Rękopis znajduje się w muzycznym archiwum berlińskiej Sing-Akademie wraz z wieloma innymi cennymi rękopisami od 2001 roku⁴⁶. Rękopis SA 4450 stanowi specjalną pozycję w zbiorach Sing-Akademie, której repertuar zawiera przede wszystkim dzieła wokalne i zespołowe utwory instrumentalne. SA 4450 natomiast kryje w sobie solowe utwory instrumentalne Frobergera. Warto zauważyć, że rękopis posiada skórzaną oprawę, najwyższą jakością papieru, a także w porównaniu do innych większy format (32,5 x 24 cm)⁴⁷. Został sporządzony przez starszego syna Johanna Petera Lehmana (†1772) — Johanna Georga Gottfrieda Lehmana (1745 lub 1746–1816)⁴⁸, a więc powstał co najmniej kilkadziesiąt lat po śmierci Frobergera. Repertuar zawarty w rękopisie stawia go na szczycie źródeł z utworami Frobergera, których nie ma w zachowanych autografach (Toccaty XIV, XVIII, XIII, XV, Suity XIII, XVI, XVII, XXVII, XXX, XIV, XX). Rękopis zawiera 6 Toccat (II, XIV, XVIII, XIII, I, XV), 13 Suit (XIII, XVI, XVII, XXVII, XXX, XIV, XI, XII, VIII, IX, XX, VII, X), a także 3 Lamenty (*Lamentation, faite sur la tres douloureuse Mort de Sa Majeste*

⁴⁴ Rudolf Rasch, *Johann Jakob Froberger and the Netherlands*, op. cit., s. 253.

⁴⁵ Wydanie faksymilowe: *Johann Jacob Froberger, Toccaten, Suiten, Lamenti*, ed. Peter Wollny, Kassel 2004.

⁴⁶ Berlin Sing-Akademie została założona przez Carla Friedricha Fascha w 1791, a następnie przeszła pod patronat Carla Friedricha Zeltera. Pod skrzydłami tego ostatniego Sing-Akademie stała się centralną instytucją życia muzycznego. Zebrano tam ponad 5 tysięcy utworów. W czasie wojny, w roku 1943, Sing-Akademie została przeniesiona z Berlina i ukryta. Nie udało się jednak uchronić zbiorów przed zagrabieniem. Od czasu wkroczenia Armii Czerwonej zbiory uważane były za zaginione, aż do momentu ich „odnalezienia” w Kijowie w roku 1999. W grudniu 2001 cała kolekcja Sing-Akademie została zwrócona prawowitym właścicielom przez rząd ukraiński i powróciła do Berlina. Wg Peter Wollny, *Preface w: Johann Jacob Froberger: Toccaten, Suiten, Lamenti*, Kassel 2004, ed. Peter Wollny, s. XVI.

⁴⁷ Peter Wollny, *Preface w: Johann Jacob Froberger: Toccaten, Suiten, Lamenti*, op. cit., s. XVII.

⁴⁸ Johann Peter Lehmann był organistą w kościele św. Mikołaja w Berlinie, zaś jego syn Johann Georg Gottfried przejął po nim tę posadę.

Imperiale, Ferdinand le Troisième, Lamentation, sur Ce que j'ay esté, et Se joüe fort lentement, Lamentation, faite sur la tres douloureuse Mort de sa Majeste, Ferdinand le Quatriesme) i *Tombeau (Afligée et Tombeou sur la mort de Monsieur Blanrocher)*.

Peter Wollny sugeruje, iż SA 4450 był tym rękopisem, który Mattheson opisuje w *Der Vollkommene Capellmeister* i który był jego własnością⁴⁹. Wskazują na to m. in. takie same, jak w SA 4450, tytuły w języku francuskim: *Plainte faite à Londres pour passer la melancholie* (Suita XXX) i *Allemande, faite passant le Rhin, dans une barque, en grand peril* (Suita XXVII).

13. BERLIN MSS (Berlin, Staatsbibliothek zu Berlin-Preußischer Kulturbesitz, Musikabteilung, Mus. ms. 30142; *Ibid.*, Mus. ms. 6715; *Ibid.*, Mus. ms. 6715/1; *Ibid.*, Mus. ms. Amalien-Bibliothek 423)

BERLIN MSS składa się z czterech powiązanych ze sobą rękopisów:

- BERLIN 30142 (*Froberger's (zwölf) Fugen und Capriccien*),
- BERLIN 6715/1,
- FORKEL (*VI Fughe e VI Capricci dal Signor Giovanni Giacomo Froberger*) — Mus. ms. 6715,
- KIRNBERGER (zapisany przez Johanna Philippa Kirnbergera) — Mus. ms. Amalien-Bibliothek 423.

Wszystkie cztery rękopisy zawierają po dwanaście tych samych utworów Frobergera: *Ricercar XIV, Capriccio X, Fantasia VII, Canzona IV, Fantasia III, Canzona III, Fantasia II, Fantasia IV, Capriccio XIII, Capriccio IX, Ricercar XIII, Capriccio XVIII*.

14. *Alleluia Absorpta est mors i Apparuerunt apostolis* (Uppsala, Universitetsbiblioteket, Vok. mus. i hs. 83:49, Vok. mus. i hs. 23:12, Vok. mus. i hs. 83:50, Vok. mus. i hs. 23:13)

W bibliotece uniwersyteckiej w Uppsali istnieją rękopisy, w których zapisane zostały dwa motety Frobergera — *Alleluia Absorpta est mors i Apparuerunt Apostolis*, przeznaczone na sopran, tenor, bas, dwoje skrzypiec i *basso continuo*, będące jedynymi zachowanymi dziełami wokalnie-instrumentalnymi kompozytora. Motety znajdują się w kolekcji Dübenów⁵⁰. Oba motety, podobnie jak wiele

⁴⁹ Peter Wollny, op. cit., s. XVIII i XIX.

⁵⁰ Kolekcja ta tworzona była przez kilkadziesiąt lat przez kolejne pokolenia rodziny Dübenów, głównie jednak przez Gustafa Dübena sen., który był kapelmistrzem kapeli królewskiej w Sztokholmie od roku 1663, a wcześniej członkiem tej kapeli.

innych utworów z tej kolekcji, zapisane są w dwóch wersjach — w postaci oddzielnych głosów oraz w zapisie tabulatorowym⁵¹. Głosy zapisane są ręką nieznanego kopisty, natomiast tabulatura — ręką Gustafa Dübena sen. w roku 1670⁵².

III. Starodruki

Kolejną grupę źródeł muzycznych stanowią starodruki — najstarsze, pochodzące z lat 90. XVII wieku, zostały opublikowane już po śmierci kompozytora. Jedynie dwa utwory Frobergera wydane zostały za jego życia. Pierwszy z nich, *Hexachord Fantasia Ut, re, mi, fa, sol, la*, znalazł się w traktacie Athanasiusa Kirchera *Musurgia Universalis*, wydanym w roku 1650, drugi — jeden z ricercarów, zamieścił w swej antologii w roku 1660 François Roberday.

1. Athanasius Kircher, *Musurgia Universalis* (Roma, 1650)

Traktat teoretyczny Kirchera *Musurgia Universalis* zawiera jeden utwór Frobergera — *Hexachord Fantasia Ut, re, mi, fa, sol, la* (Fantazja I), który został podany jako przykład i wzór *stylus phantasticus*⁵³. Kircher wykorzystał Fantazję I, by zademonstrować doskonałość pisania kontrapunktu sugerując, że wszyscy organiści powinni uczyć się na tej perfekcyjnej kompozycji⁵⁴. Niewątpliwie pomogło to Fantazji Frobergera stać się najliczniej kopiowaną kompozycją spośród jego dzieł w XVII i XVIII wieku.

2. François Roberday⁵⁵, *Fugues et Caprices à quatre parties mises en partition pour l'orgue* (Paris, 1660)

W roku 1660 w zbiorze *Fugues et Caprices* François Roberday (1624–1680), obok dzieł Ebnera i Frescobaldiego, zamieścił jeden z ricercarów Frobergera. Choć Roberday nie zapisał nazwiska Frobergera przy tym utworze, porównując ricercar z zachowanymi utworami kompozytora można przypuszczać, że jest to jedna z wersji *Ricercare VII*⁵⁶.

⁵¹ http://www2.musik.uu.se/duben/presentationWork.php?Select_Dnr=797&Select_Wnr=603 (dostęp: 11.12.2012).

⁵² Bruno Grusnick, *Die Dübensammlung. Ein Versuch ihrer chronologischen Ordnung*, „Svensk Tidskrift för Musikforskning” 1964, nr 46, s. 57; 1966, nr 48, s. 135–6.

⁵³ Alexander Silbiger, *Fantasy and craft: the solo instrumentalist*, w: „The Cambridge History of Seventeenth-Century Music”, ed. Tim Carter and John Butt, Cambridge 2005, s. 454.

⁵⁴ *Johann Jacob Froberger: Neue Ausgabe...*, ed. Siegbert Rampe, vol. 1, s. XXVIII.

⁵⁵ François Roberday, *Fugues et Caprices pour orgue*, ed. Jean Ferrard, Paris 1972.

⁵⁶ Problem ten omawia w swoim artykule Alexander Silbiger, op. cit., s. 21.

3. BOURGEAT, Mainz 1693, 1695, 1696⁵⁷, 1699, 1714

Diverse ingegnossissime, rarissime & non maj più viste curiose partite, di toccate, canzone, ricercate, alemande, correnti, sarabande e gigue, di cimbali, organi e instramenti...

*Unterschiedliche, Kunstreiche, gantz rar- und ungemeine curiose, und vorhin nie ans Tags Liecht gegebene Partyen von Toccaten, Canzonen, Ricercaten, Allemanden, Couranten, Sarabanden und Giquen, Zu sonderbarem nutzlichen Gebrauch für Spineten, Orgelen und Instrumenten, Mainz 1693*⁵⁸.

26 lat po śmierci Frobergera Louis Bourgeat († 1714) opublikował pierwszy zbiór jego dzieł w Moguncji (BOURGEAT 1693). Była to jedna z najważniejszych antologii dzieł Frobergera wydana po jego śmierci. W tym samym roku ukazało się drugie wydanie, z tą różnicą, że nie posiadało tytułu w języku niemieckim. Kolejne wydania opublikowane zostały w roku 1695 (przedruk pierwszego wydania z nieco zmienionym tytułem), w roku 1696 i 1699. Pierwsza edycja zawierała: Toccata (XIV, XVIII, XV, XVI, XXI, XVII, XIII, II, I), Fantasia (IV, II), Ricercar (VII) i Capriccio (IX, X). Pięć spośród wymienionych utworów znajduje się w autografach. Toccata oznaczona w edycji Bourgeat numerami VIII i IX (w *LIBRO SECONDO* to Toccata II i I), Fantasia nr 10 (*LIBRO SECONDO*, Fantasia IV), Ricercar nr 11 (*LIBRO QUARTO*, Ricercar I) i Ricercar nr 12 (*LIBRO SECONDO*, Fantasia II). W kolejnych edycjach zamieszczone były te same utwory, natomiast wprowadzono niewielkie zmiany na stronach tytułowych⁵⁹. Inny skład utworów występuje jedynie w BOURGEAT 1696, w którym są dodane dwie Canzony (IV, III) i Capriccio (XII). BOURGEAT 1714 zawiera te same utwory co poprzednie wydania z lat 1693 i 1695.

4. AMSTERDAM EDITION 1698, 1709, 1712?

– *10 Suites de Clavessin*, Estienne Roger (Amsterdam, 1698)

– *10 Suites de Clavessin... Mis en Meilleur ordre et Corrigée d'un Grand Nombre de Fautes*, Pierre Mortier (Amsterdam, 1709)⁶⁰

– *10 Suites de Clavessin... Seconde Edition, trez exactement corrigée*, Estienne Roger (Amsterdam, 1712?)

⁵⁷ Wydanie faksymilowe: *Johann Jacob Froberger, Diverse... Partite, 2 Parts (Mainz, Bourgeat 1693, 1696)*, ed. Robert Hill, New York–London 1988.

⁵⁸ Karta tytułowa pierwszego wydania z 1693 r.

⁵⁹ *Répertoire International des Sources Musicales, Einzeldrucke vor 1800, A/1/3*, red. Karlheinz Schlager, Kassel–Basel–Tours–London 1972, s. 125–126.

⁶⁰ Wydanie faksymilowe: *Johann Jacob Froberger. 10 Suites de Clavessin (Amsterdam, Mortier)*, ed. Robert Hill, New York–London 1988.

Estienne Roger i Pierre Mortier to kolejni wydawcy utworów Frobergera. Roger (1665/6–1722) osiadł w 1695 roku w Amsterdamie i otworzył oficynę wydawniczą. Podobnie uczynił Pierre Mortier, zakładając własny dom wydawniczy. Głównym celem Mortiera było nowe wydanie publikacji Rogera i sprzedaż w niższej cenie⁶¹. Mortier skopiował nielegalnie edycję dzieł Estienne’a Rogera i wznowił ją, zmieniając w wielu miejscach zapis muzyczny utworów. Po nagłej śmierci Mortiera wydania muzyczne oficyny zostały sprzedane, zaś jego nowym właścicielem okazał się nie kto inny jak... Estienne Roger. Wznowił on edycję zawierającą 10 suit Frobergera wprowadzając zmiany zarówno w stosunku do swojej pierwszej edycji, jak i opracowania Mortiera (*trez exactement corrigée*). Wydania zawierają suity: XIII–XVI, VIII, XVII, XVIII, X, XIX, XX (wszystkie w porządku Allemande – Courante – Sarabande – Gigue).

IV. Wydania współczesne

Obfita liczba źródeł zawierających kompozycje Frobergera: cztery autografy kompozytora, kilkaset rękopiśmiennych kopii jego utworów⁶², a także zachowane starodruki różnią się pod względem repertuaru i często prezentują różne wersje tych samych kompozycji. Problem współczesnych wydawców polega przede wszystkim na porównywaniu wielu istniejących wersji i wyborze najwłaściwszej. Towarzyszą temu różnego rodzaju trudności, nie można znaleźć obiektywnej odpowiedzi na wiele pytań, stąd pojawiają się różne interpretacje zapisu muzycznego i w konsekwencji — różne edycje tych samych kompozycji. Obecnie dysponujemy już kilkoma wydaniem zbiorów dzieł Frobergera; przedstawione zostaną w kolejności chronologicznej ich publikowania⁶³.

1. Johann Jacob Froberger, *Orgel- und Klavierwerke*⁶⁴

Jedna z ważniejszych współczesnych edycji wszystkich dzieł klawiszowych Frobergera została wydana przez Guido Adlera w latach 1897–1903 w trzech tomach serii *Denkmäler der Tonkunst in Österreich* (DTÖ). Była to pierwsza tak obszerna edycja, w której Adler wykorzystał wiele zachowanych źródeł

⁶¹ Rudolf Rasch, *Johann Jakob Froberger and the Netherlands*, op. cit., s. 135–139.

⁶² <http://www.rism.info/en/service/opac-search.html> (dostęp: 29.08.2012).

⁶³ Jak już zaznaczano, przegląd dotyczy jedynie wydań „dzieł wszystkich” Frobergera, z pominięciem pojedynczych utworów zamieszczonych w antologiach i wydawnictwach seryjnych.

⁶⁴ *Johann Jakob Froberger. Orgel- und Klavierwerke*, ed. Guido Adler, *Denkmäler der Tonkunst in Österreich*, VI/1:8. VI/2:13. X/2:21, Wien 1897, 1899, 1903. Przedruk: Graz 1959.

z dziełami Frobergera, takich jak: edycje BOURGEAT 1693, BOURGEAT 1696, wydania Rogera i Mortiera, Ms. MUFFAT, a także autografy. Adler wprowadził numerację utworów, która obowiązuje do dziś, jest podstawą do identyfikacji danego dzieła⁶⁵. Edycja Adlera zawiera ponad 100 kompozycji Frobergera: Toccata (25 utworów), Canzona (6), Capriccio (18), Ricercar (14), Fantasia (8), Suita (30), pojedyncze tańce i lamenty (*Sarabande, Gigue, Tombeau* i *Lamentation*).

Wydanie Adlera nie zawsze jest jednak zgodne z oryginałami i wymaga korektur, np. zmieniony został układ tańców w suitach — gigue sytuuje Adler jako ostatnią część cyklu (podobnie jak w starodrukach wydanych przez Rogera i Mortiera), natomiast w autografach taniec ten — jeśli występuje — pojawia się po allemande, jako drugi z kolei. Innym przykładem błędnego zapisu w wydaniu Adlera jest Ricercar III znajdujący się w *Libro di capricci, e ricercati*. Większość taktów z drugiej części utworu zostało pominiętych, zaś w ich miejsce wprowadzono powtórzenia zaczerpnięte z pierwszej części⁶⁶.

2. Johann Jacob Froberger, *Oeuvres complètes pour clavecin*⁶⁷

Edycja Howarda Schotta jest właściwie reedycją wydania Guido Adlera i podobnie jak publikacja Adlera, składa się z trzech tomów. Została wydana kilkadziesiąt lat później, jednak jeszcze przed odnalezieniem dwóch cennych rękopisów Ms. SA 4450 i Ms. BULYOWSKY. W wymienionych rękopisach znajdują się kompozycje, które dostarczają nowych informacji na temat życia i twórczości Frobergera. Podobnie jak edycja Adlera, wydanie Schotta nie odzwierciedla obecnego stanu badania źródeł.

3. *Vingt et une suites pour le clavecin de Johann Jacob Froberger et d'autres auteurs*⁶⁸

⁶⁵ Odmianą numerację, która jednak nawiązuje do Adlera, zastosował w swojej edycji dzieł Frobergera Siegbert Rampe. Numeracja Rampe'go polega na pogrupowaniu utworów Frobergera według określonych gatunków, przy czym numeracja w ramach gatunku zawsze rozpoczyna się od kolejnej setki: numeracja toccat rozpoczyna się od liczby 100, fantazji — od liczby 200, canzon — od 300 itd. I tak np. Toccata I w numeracji Adlera to FbWV 101 w numeracji Rampego, Toccata II = FbWV itd.

⁶⁶ Zwraca na to uwagę Avo Somer w: *The Keyboard Music of Johann Jakob Froberger*, niepublikowana rozprawa doktorska, University of Michigan 1963, s. 477.

⁶⁷ *Johann Jacob Froberger. Oeuvres complètes pour clavecin*, ed. Howard Schott, Paris 1979, 1989, 1992.

⁶⁸ *Vingt et une suites pour le clavecin de Johann Jacob Froberger et d'autres auteurs*, ed. Rudolf Rasch, Convivium Musicum 5, Stuttgart 2000.

Edycja Rudolfa Rascha ukazała się w piątym tomie serii *Convivium Musicum*. Wydanie zawiera 14 suit Frobergera, znajdujących się w rękopisie Ms. BULYOWSKY.

Bruce Gustafson podjął się zrecenzowania opracowania Rascha⁶⁹. Ocena tej edycji poprzedził opisem rękopisu, który był podstawą wydania krytycznego i przedstawieniem relacji rękopisu z innymi źródłami. Zdaniem Gustafsona zmiany wprowadzone przez Rascha naruszają granice obiektywizacji w stosunku do tekstu źródłowego, wykraczając poza ramy wydania krytycznego. Dotyczą one głównie łukowania, a więc zagadnienia bardzo istotnego dla interpretacji utworów.

4. Johann Jacob Froberger: *Neue Ausgabe sämtlicher Clavier- und Orgelwerke*⁷⁰

Siegbert Rampe podjął się wydania wszystkich dzieł instrumentalnych Frobergera. Jak podkreśla autor edycji, jest to pierwsze tak obszerne wydanie zawierające wszystkie zachowane instrumentalne utwory dotąd przypisywane Frobergerowi, a także inne kompozycje, które z uzasadnionych przyczyn mogą być uznane za część jego twórczości. Obecnie we wszystkich tomach edycji Siegberta Rampe zapisanych jest: Suita (51 cykli, a także 18 wariantów suit powtarzających w różnych źródłach⁷¹), pojedyncze tańce i lamenty (*Tombeau, Lamentation, Allemande, Gigue, Courante, Sarabande, Chigue* i *Aria*), Toccata (30), Fantasia (6), Canzona (6), Ricercar (12), Capriccio (17). Pierwszy tom, obejmujący opracowanie autografu *Libro Secondo...* (1649), został wydany w 1993 roku. Tom drugi zawiera edycję autografów *Libro Quarto* (1656) i *Libro di capriccio, e ricercati* (ok. 1658), zaś kolejne obejmują utwory pochodzące z innych źródeł⁷². Dwa ostatnie tomy (VI. 1 i VI. 2) są opracowaniem rękopisu SA 4450. Obecnie dostępnych jest 9 tomów; ostatni, zatytułowany *Johann Jacob Froberger Neue Ausgabe sämtlicher Werke: Clavier- und Orgelwerke abschriftlicher Überlieferung: Neue Quellen, neue Lesarten, neue Werke* został wydany w 2011 roku. Jak już zaznaczono, Rampe wprowadził odmienną numerację utworów, bazując na tej stworzonej przez Adlera (patrz przypis 63). W nowym katalogu Frobergera stworzonym przez Siegberta Rampe poprzedzona jest symbolem

⁶⁹ Bruce Gustafson, op. cit.

⁷⁰ *Johann Jacob Froberger: Neue Ausgabe sämtlicher Clavier- und Orgelwerke*, ed. Siegbert Rampe, Kassel 1993–2011 (9 tomów).

⁷¹ Rampe uwzględniła w katalogu FbWV również kompozycje niepewnego autorstwa.

⁷² Począwszy od III tomu edycji, autor zamieszcza utwory zapisane w kopiach rękopiśmiennych.

FbWV. Rampe twierdzi, że oznakowanie, dla którego podstawą jest gatunek, do którego przynależy dany utwór a nie data jego powstania jest uzasadnione w sytuacji, gdy wiele spośród kompozycji Frobergera nie może być dokładnie speriodyzowanych⁷³. Zaproponowana przez niego numeracja pozwoli na dodanie w ramach poszczególnych gatunków nowych, dotąd jeszcze nieodnalezionych dzieł Frobergera⁷⁴. Numeracja Rampego przedstawia się następująco: Toccata — FbWV 101, 102..., itd., Fantasia — FbWV 201..., Canzona — FbWV 301..., Ricercar — FbWV 401..., Capriccio — FbWV 501..., Suity i części suit — FbWV 601..., Utwory wokalne — FbWV 701....

5. Johann Jacob Froberger, *Toccaten, Suiten, Lamenti, Die Handschrift SA 4450 der Sing-Akademie zu Berlin, Faksimile und Übertragung*⁷⁵

Wydana w 2004 roku kolekcja dzieł Frobergera pod redakcją Petera Wollny'ego składa się z wydania faksymile i wydania krytycznego rękopisu SA 4450. Peter Wollny we wstępie szczegółowo opisuje pochodzenie i losy rękopisu, który wraz z innymi został odzyskany z archiwum w Kijowie. Wskazuje również znaczenie rękopisu dla dalszych badań nad życiem i twórczością kompozytora. Wiele informacji wnoszą tytuły utworów, w których zapisane są dedykacje, daty lub opis utworu.

Do edycji Petera Wollny'ego odniósł się w swoim artykule David Schulenberg⁷⁶. Autor w dobrym świetle przedstawia wydanie SA 4450, zwracając uwagę na cenne informacje zawarte w rozbudowanym wstępie, a także znakomitą jakość faksymiliów monochromatycznych, jego zdaniem lepszych nawet do odczytania niż sam rękopis.

6. Johann Jacob Froberger, *2 Motets*⁷⁷

Dwa ocalałe motety Frobergera *Alleluia Absorpta est mors* i *Apparuerunt Apostolis* zostały wydane przez Yvesa Ruggeriego w 1990 r. Autor edycji przypuszcza, że motety powstały podczas pierwszego pobytu Frobergera w Rzymie około 1640 roku⁷⁸. Motety przeznaczone są na mały zespół wykonawców: sopran, tenor, bas, dwójce skrzypiec i *basso continuo*, reprezentują stylistykę *concertato*.

⁷³ Johann Jacob Froberger: *Neue Ausgabe...*, ed. Siegbert Rampe, vol. I, s. XXII.

⁷⁴ Ibidem.

⁷⁵ Johann Jacob Froberger, *Toccaten, Suiten, Lamenti*, ed. Peter Wollny, Kassel 2004.

⁷⁶ David Schulenberg, op. cit, <http://www.sscm-jscm.org/v13/no1/schulenberg.html> (dostęp: 13.07.2012).

⁷⁷ Johann Jacob Froberger *2 Motets*, ed. Yves Ruggeri, Monaco 1990.

⁷⁸ Ibidem, s. 5.

Wydania współczesne, bazujące zarówno na autografach, jak i kopiach rękopiśmiennych oraz starodrukach, zawierają różną liczbę kompozycji Frobergera i różnią się sposobem ich opracowania. Wydanie wszystkich dzieł instrumentalnych Frobergera, będące dziełem Guido Adlera, stało się podstawą naukowego podejścia do źródła muzycznego. Było bardzo istotnym osiągnięciem badacza, zważywszy niewielkie wówczas tradycje wydawnicze w dziedzinie źródłoznawstwa, i przez następne dziesięciolecia stanowiło podstawę wiedzy o twórczości Frobergera. Wraz ze znaczącym rozwojem badań źródłoznawczych, a także odkrywaniem nieznanych Adlerowi rękopisów z utworami Frobergera, pojawiały się kolejne edycje jego dzieł. W najnowszych wydaniach, uzupełnianych też o faksymile rękopisów, znajdują się wnikliwe komentarze rewizyjne, a czasem także i bardzo rozbudowane opracowania muzykologiczne, zawierające informacje nie tylko o samych utworach, ale i uzupełniające wiedzę dotyczącą życia kompozytora (np. edycja Wollny'ego). Obecnie z pewnością najobszerniejszą edycją „dzieł wszystkich” Frobergera jest publikacja Siegberta Rampego. Pierwszy z dziewięciu tomów z utworami instrumentalnymi Frobergera pod jego redakcją wydano 20 lat temu — nie jest to jednak praca zakończona. Rampe kontynuuje swoją misję, pracując nad ostatnim zeszytem, mającym zawierać dzieła wokально-instrumentalne (jak już wspomniano, znane są jedynie dwa motety, nie jest jednak wykluczone, że Rampe odnalazł także inne utwory tego gatunku autorstwa Frobergera). Opracowania Rampego przedstawiają wielką wartość nie tylko dla badaczy, ale także dla wykonawców. Zawierają bowiem, oprócz szczegółowego komentarza historycznego wykorzystanych materiałów źródłowych, również warianty utworów występujące w różnych źródłach. Także dwa wydania nowo odkrytych rękopisów (SA 4450 i BULYOWSKY Ms) są wzorem znakomitej pracy edycyjnej. Obydwa opatrzone są rzetelnymi wstępami, w których — poza komentarzem rewizyjnym — pojawia się szczegółowa dyskusja na temat wszelkich uwag znajdujących się w manuskryptach zapisanych przez kopistów oraz tytułów utworów, które w kilku przypadkach są źródłem nowych odkryć związanych z życiem i twórczością Frobergera. Na szczególną uwagę zasługują znakomitej jakości faksymilia zamieszczone w obydwu publikacjach.

Nowo odkryty autograf, sprzedany w roku 2006 na aukcji Sotheby, jest kolejnym źródłem nieznanych dotąd danych z ostatnich lat życia Frobergera. Dzięki opublikowanej w broszurze aukcyjnej liście utworów zawartych w rękopisie wiemy także, że rozrasta się liczba zachowanych do naszych czasów kompozycji Frobergera. Krytyczne opracowanie i wydanie tego autografu z pewnością

wzbogaciłoby dotychczasową wiedzę o muzyce i osobie Frobergera — należy mieć nadzieję, że nastąpi to w niedalekiej przyszłości.

SUMMARY

From autographs to copies and editions. The current stage of source studies regarding Froberger's creative activity

The content of this article is based on source studies in creative activity of Johann Jacob Froberger (1616–1667). The author aims to present the current stage of these studies, which are based on surviving sheet music from the Baroque period, as well as modern editions of Froberger's works. Musical sources such as the composer's autographs, copies of his works from the XVII and XVIII centuries, and the earliest printed editions are presented.

Froberger's most valuable preserved sources are his autographs: *Libro Secondo di Toccate, Fantasia, Canzone, Allemande, Courante, Sarabande, Gigue, et altre Partite; Libro quarto di Toccate, Ricercari, Capricci, Allemande, Gigue, Courante, Sarabande*, and *Libro di capricci e ricercati*), located at the Österreichische Nationalbibliothek in Vienna; also, a new autograph was recently found and sold in the Sotheby in London on 30 November 2006. Besides the above-mentioned autographs, there are many preserved copies that include compositions other than those in the surviving autographs. In recent years, several valuable sources with Froberger's compositions have been found. First of all, manuscript No. SA 4450 (Berlin, Sing-Akademie) and BULYOWSKY Ms. (Dresden, Sächsische Landesbibliothek Staats- und Universitäts-Bibliothek). First editions of Froberger's works are of no lesser value to the studies in his music. These sources are the basis of modern editions of Froberger's works. Until now, there have been several critical editions of "complete works" of the composer.

KEYWORDS: autographs, source studies, Froberger, copies of the manuscript, old prints, modern editions

Fantasia:
Serra

· VT · RE · MI · FA · SOL · LA ·

Ilustracja 1. Johann Jacob Froberger, *Fantasia I* (fragment), w: *Libro Secondo* (Österreichische Nationalbibliothek Mus. Hs. 18706), http://imslp.org/wiki/Complete_Organ_and_Harpsichord_Works_%28Froberger,_Johann_Jacob%29 (dostęp: 20.12.2012).

Ilustracja 2. Johann Jacob Froberger, *Lamento* z Suity XII (fragment), w: *Libro Quarto* (Österreichische Nationalbibliothek Mus. Hs. 18707), http://imslp.org/wiki/Complete_Organ_and_Harpsichord_Works_%28Froberger,_Johann_Jacob%29 (dostęp: 20.12.2012).

Ilustracja 3. Johann Jacob Froberger, *Meditation* (fragment), w: Katalog aukcyjny Sotheby, nr 29, <http://www.sscm-jscm.org/v13/no1/maguire.html> (dostęp: 11.08.2012).

Ilustracja 4. Johann Jacob Froberger, *Tombeau* (fragment), w: Katalog aukcyjny Sotheby, nr 33, <http://www.sscm-jscm.org/v13/no1/maguire.html> (dostęp: 11.08.2012).